ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार" - शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

SHRI SWAMI VIVEKANAND SHIKSHAN SANSTHA, KOLHAPUR'S

LAL BAHADUR SHASTRI COLLEGE OF ARTS,SCIENCE AND COMMERCE, SATARA.

Department of Marathi

2022-23

M.A. I Semester II (NEP) Examination, May/ June 2023

Research Project

Sub Code : 89685

Sr. No	Roll NO.	Name of the student	Name of the Project	Duration
1	3101	Kamble Anuj Nandkumar	An Exploration of Sportsman Autobiography	Three Month
२.	3104	Pawar Aarti Laxman	Comprehension of the Literature of Saint Poets	Three Month
३.	3105	Ranjane Jeevan Atmaram	Sociality in the Novel	Three Month
४.	3106	Sawant Sakshi Sunil	Portrayal of women's Issues in Newspaper	Three Month
५.	3156	Mane Mithun Dattatray	Literature and Journalism	Three Month
६.	3157	Awale Rohit Sopan	Literature and Film	Three Month

Lal Bahadur Shastri College of Arts, Science & Commerce, Satara ★ SATARA

Head,
Dept,of Marathi
Lal Bahadur Shastri College of Arts, Scie. & Com. Satara

ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार'

-शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

Shri Swami Vivekanand shikshan sanstha's,

Lal Bahadur Shastari College of Arts, Science And Commerce, Satara

....

Department of Marathi

Project Work

2022-23

Title Of Project- **खेळाडूंच्या आत्मकथनाचा शोध (कोणत्याही दोन)**

Name of the Student- **Kamble Anuj Nandkumar**

Roll No- **3101**

Class – M. A. I

Paper Name – Research Project

Subject Code - 8968

Lal Bahadur Shastri College of Arts, Science & Commerce
SATARA

Scanned by CamScanner

ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार'

-शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

Shri Swami Vivekanand shikshan sanstha's,

Lal Bahadur Shastari College of Arts, Science And Commerce, Satara

....

Department of Marathi

Project Work

2022-23

प्रमाणपत्र

श्री. कांबळे अनुज नंदकुमार रोल नंबर 3101 याने एम. ए. भाग एक मध्ये 'खेळाडूंच्या आत्मकथनाचा शोध (कोणत्याही दोन)' याविषयावर प्रकल्पलेखन पूर्ण केले. त्याबद्दल हे प्रमाणपत्र देण्यात येत आहे.

विभाग प्रमुख

विभाग प्रमुख
मराठी विभाग
लाल बहादुर शास्त्री कॉलेज ऑफ
आर्ट्स, सायन्स अँण्ड कॉमर्स सातारा

Lal Bahadur Shastri College of Arts, Science & Commerce, Satara
SATARA

Scanned by CamScanner

ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार'

-शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

Shri Swami Vivekanand shikshan sanstha's,

Lal Bahadur Shastari College of Arts, Science And Commerce, Satara

....

Department of Marathi

Project Work

2022-23

Title Of Project- संत कवयित्रींच्या साहित्याचे आकलन

Name of the Student- Pawar Aarti Laxman

Roll No- 3104

Class – M. A. I

Paper Name – Research Project

Subject Code - 8968

Lal Bahadur Shastri College of Arts, Science & Commerce, Satara ★ SATARA

Scanned by CamScanner

ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार'

-शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

Shri Swami Vivekanand shikshan sanstha's,

Lal Bahadur Shastari College of Arts, Science And Commerce, Satara

....

Department of Marathi

Project Work

2022-23

प्रमाणपत्र

कु पवार आरती लक्ष्मण रोल नंबर 3104 याने एम. ए. भाग एक मध्ये 'संत कवयित्रींच्या साहित्याचे आकलन' याविषयावर प्रकल्पलेखन पूर्ण केले. त्याबद्दल हे प्रमाणपत्र देण्यात येत आहे.

Lal Bahadur Shastri College of Arts, Science & Commerce, Satara
SATARA

विभाग प्रमुख

विभाग प्रमुख
मराठी विभाग
लाल बहादूर शास्त्री कॉलेज ऑफ
आर्टस, सायन्स ॲण्ड कॉमर्स, सातारा

Scanned by CamScanner

ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार'

-शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

Shri Swami Vivekanand shikshan sanstha's,

Lal Bahadur Shastari College of Arts, Science And Commerce, Satara

....

Department of Marathi

Project Work

2022-23

Title Of Project- कादंबरीतील सामाजिकता

Name of the Student- Ranjane Jeevan Atmaram

Roll No- 3105

Class – M. A. I

Paper Name – Research Project

Subject Code - 8968

Lal Bahadur Shastri College of Arts, Science & Commerce, Satara ★
SATARA

Scanned by CamScanner

ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार'

-शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

Shri Swami Vivekanand shikshan sanstha's,

Lal Bahadur Shastari College of Arts, Science And Commerce, Satara

....

Department of Marathi

Project Work

2022-23

प्रमाणपत्र

श्री रांजणे जीवन आत्माराम रोल नंबर 3105 याने एम. ए. भाग एक मध्ये 'कादंबरीतील सामाजिकता' याविषयावर प्रकल्पलेखन पूर्ण केले. त्याबद्दल हे प्रमाणपत्र देण्यात येत आहे.

विभाग प्रमुख

विभाग प्रमुख
मराठी विभाग
लाल बहादुर शास्त्री कॉलेज ऑफ
आर्टस्, सायन्स अ‍ॅण्ड कॉमर्स सातारा

Lal Bahadur Shastri College of Arts, Science & Commerce, Satara
SATARA

Scanned by CamScanner

ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार'

-शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

Shri Swami Vivekanand shikshan sanstha's,

Lal Bahadur Shastari College of Arts, Science And Commerce, Satara

....

Department of Marathi

Project Work

2022-23

Title Of Project- वृत्तपत्रातील स्त्री समस्यांचे चित्रण

Name of the Student- Sawant Sakshi Sunil

Roll No- 3106

Class – M. A. I

Paper Name – Research Project

Subject Code - 8968

Lal Bahadur Shastri College of Arts, Science & Commerce, Satara ★ SATARA

Scanned by CamScanner

ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार'

-शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

Shri Swami Vivekanand shikshan sanstha's,

Lal Bahadur Shastari College of Arts, Science And Commerce, Satara

....

Department of Marathi

Project Work

2022-23

प्रमाणपत्र

कु. सावंत साक्षी सुनील रोल नंबर 3157 याने एम. ए. भाग एक मध्ये 'वृत्तपत्रातील स्त्री समस्यांचे चित्रण' याविषयावर प्रकल्पलेखन पूर्ण केले. त्याबद्दल हे प्रमाणपत्र देण्यात येत आहे.

विभाग प्रमुख

विभाग प्रमुख
मराठी विभाग
लाल बहादुर शास्त्री कॉलेज ऑफ
आर्टस, सायन्स ॲण्ड कॉमर्स

Lal Bahadur Shastri College of Arts, Science & Commerce, Satara
SATARA

Scanned by CamScanner

ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार'

-शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

Shri Swami Vivekanand shikshan sanstha's,

Lal Bahadur Shastari College of Arts, Science And Commerce, Satara

....

Department of Marathi

Project Work

2022-23

Title Of Project- पत्रकरिता आणि साहित्य

Name of the Student- Mane Mithun Dattatray

Roll No- 3156

Class – M. A. I

Paper Name – Research Project

Subject Code - 8968

Lal Bahadur Shastri College of Arts, Science & Commerce, Satara ★ SATARA

Scanned by CamScanner

ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार'

-शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

Shri Swami Vivekanand shikshan sanstha's,

Lal Bahadur Shastari College of Arts, Science And Commerce, Satara

Department of Marathi

Project Work

2022-23

प्रमाणपत्र

श्री./ माने मिथुन दत्तात्रय रोल नंबर 3156 याने एम. ए. भाग एक मध्ये 'पत्रकरिता आणि साहित्य' याविषयावर प्रकल्पलेखन पूर्ण केले. त्याबद्दल हे प्रमाणपत्र देण्यात येत आहे.

विभाग प्रमुख

विभाग प्रमुख
मराठी विभाग
लाल बहादुर शास्त्री कॉलेज ऑफ
आर्टस्, सायन्स अॅण्ड कॉमर्स सातारा

Lal Bahadur Shastri College of Arts, Science & Commerce, Satara ★ SATARA

Scanned by CamScanner

ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार'

-शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

Shri Swami Vivekanand shikshan sanstha's,

Lal Bahadur Shastari College of Arts, Science And Commerce, Satara

....

Department of Marathi

Project Work

2022-23

Title Of Project- साहित्य आणि चित्रपट

Name of the Student- Awale Rohit Sopan

Roll No- 3157

Class – M. A. I

Paper Name – Research Project

Subject Code - 8968

Lal Bahadur Shastri College of Arts, Science & Commerce, Satara ★ SATARA

Scanned by CamScanner

ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार'

-शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

Shri Swami Vivekanand shikshan sanstha's,

Lal Bahadur Shastari College of Arts, Science And Commerce, Satara

Department of Marathi

Project Work

2022-23

प्रमाणपत्र

श्री. आवळे रोहित सोपान रोल नंबर 3157 याने एम. ए. भाग एक मध्ये 'साहित्य आणि चित्रपट' याविषयावर प्रकल्पलेखन पूर्ण केले. त्याबद्दल हे प्रमाणपत्र देण्यात येत आहे.

विभाग प्रमुख

विभाग प्रमुख
मराठी विभाग
लाल बहादुर शास्त्री कॉलेज ऑफ
आर्टस, सायन्स ॲण्ड कॉमर्स सातारा

Lal Bahadur Shastri College of Arts, Science & C... SATARA

Scanned by CamScanner

M.A.I

Sample Copy of Project

लाल बहादूर शास्त्री कॉलेज, सातारा

मराठी विभाग

अंतर्गत मुल्यमापनासाठी

सन २०२२-२३

विद्यार्थ्याचे नाव- रोहित सोपान आवळे

वर्ग – एम.ए.भाग.१

सत्र -२

उपक्रमाचे नाव : संशोधन प्रकल्प

प्रकल्पाचे नाव- नारायण सुर्वे : माणूस, कवी आणि सामाजिक विचारसरणी

मार्गदर्शकाचे नाव- डॉ. अशोक तवर सर

Shastri College of Arts, Science & Commerce, Satara
SATARA

विभाग प्रमुख
मराठी विभाग
लाल बहादुर शास्त्री कॉलेज ऑफ आर्टस्, सायन्स ॲण्ड कॉमर्स सातारा.

Scanned by CamScanner

अनुक्रमणिका

प्रास्ताविक	१
कुटुंब	४
काव्य विषयक भूमिका	१२
सुर्वे: एक कवी	१४
सुर्वे यांची काव्य निर्मिती	१५
सुर्वे सामाजिक विचारसरणी	१७
सुर्वे यांच्या कवितेचे स्वरूप	२१
प्रेरणा	२२
प्रवृत्ती	२८
विषयाची साधनसामग्री	३५
अभ्यास पद्धती	३६
प्रकल्पविषयी स्थूल रूपरेषा	३६
निष्कर्ष	३७
संदर्भ	३८

Scanned by CamScanner

— नारायण सुर्वे —

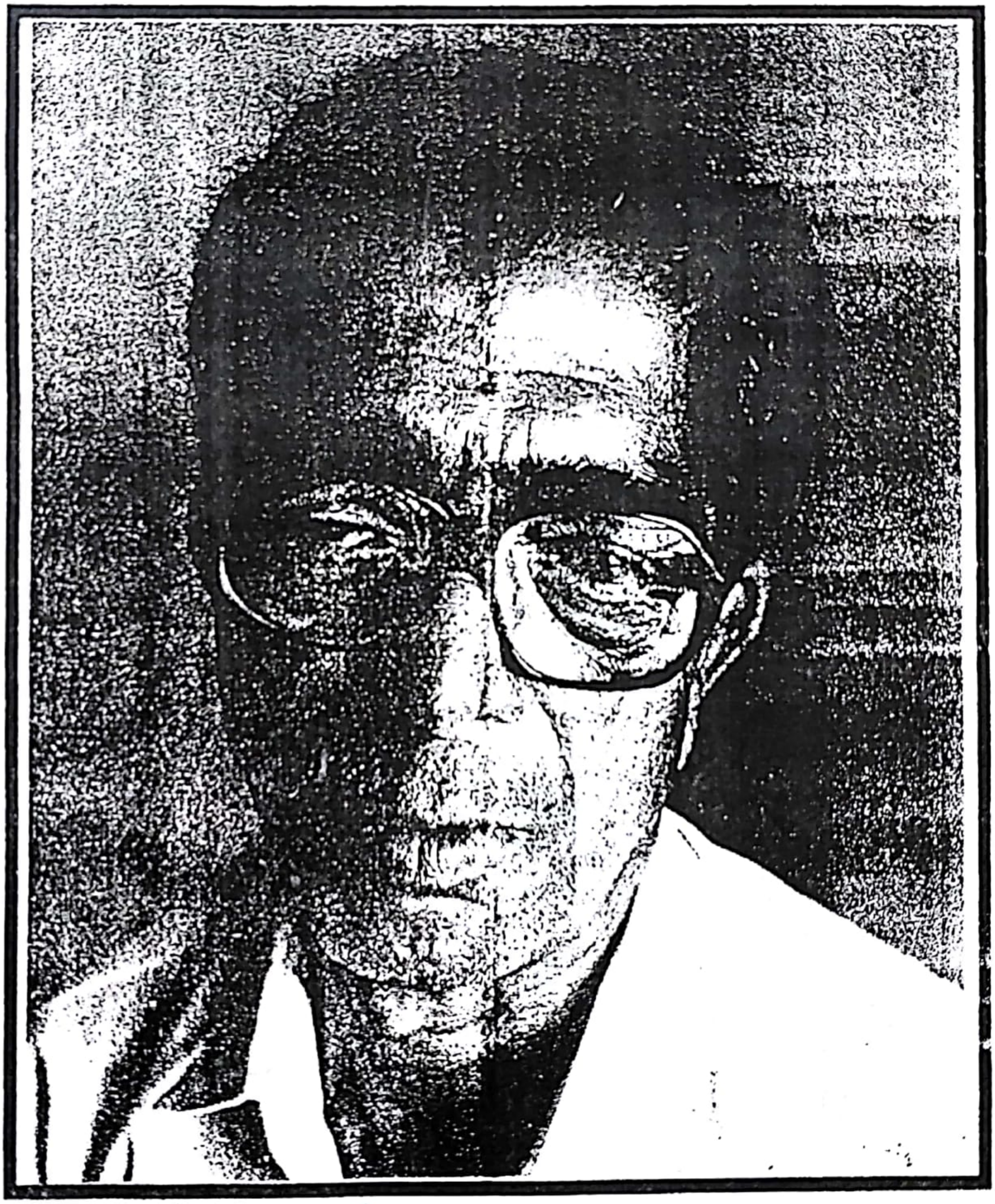

प्रसिद्ध लेखक, कवी ......

Scanned by CamScanner

नारायण सुर्वे : माणूस, कवी आणि सामाजिक विचारसरणी

Scanned by CamScanner

प्रास्ताविक :

लेखकाचा अभ्यास करीत असताना दोन महत्त्वाचे घटक मानले पाहिजेत. त्यापैकी पहिला घटक म्हणजे लेखकाचे कौटुंबिक जीवन होय. भारतीय समाजव्यवस्थेत कुटुंब ही संस्था महत्त्वाची मानली जाते. या संस्थेच्या संस्कारातूनच माणसाच्या भावी आयुष्याला आकार मिळत असतो. कुटुंबसंस्थेत घराण्याची पूर्वपरंपरा, आई-वडिल, भावंडे, नातेवाईक, आर्थिक परिस्थिती, आजूबाजूचे वातावरण आदींचा समावेश होतो. नाळ तोडून माणूस अलग झाला की कौटुंबिक, सामाजिक व सांस्कृतिक संस्काराची प्रक्रिया सुरू होते. अपवादाने मातेच्या गर्भावस्थेतच मुलांवर संस्कार होतात, असे मानले जाते. सर्वसामान्य माणसाच्या दृष्टीने मात्र ही गोष्ट दुर्लभ असते. माणूस उघड्या जगात आल्यावर शहाणा, संस्कारी होतो. माणसाच्या भावी आयुष्याचा पाया म्हणजे त्याचे कौटुंबिक जीवन होय. त्यातून त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाची मूस तयार होते. भावी आयुष्यात तो चांगला की वाईट होणे बहुतेक त्याच्या कौटुंबिक जीवनावर निर्धारित असते. म्हणून लेखकाच्या कौटुंबिक जीवनाचा अभ्यास करून त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाची जडण-घडण कशी झाली याचा शोध घेता येतो.

लेखकाच्या अभ्यासाचा दुसरा घटक म्हणजे त्याचे वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्व होय. प्रत्येक लेखक, कलावंत याचे व्यक्तिमत्त्व भिन्नभिन्न असते. या व्यक्तिमत्त्वाचा शोध कसा घ्यावयाचा? हा महत्त्वाचा प्रश्न असतो. लेखकाचे कार्यक्षेत्र, प्रेरणा, प्रवृत्ती व त्याने केलेली वाङ्मयीन निर्मिती यातून लेखकाच्या वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्वाचा शोध घेता येतो. लेखकाचे वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्व कळत-नकळत त्याच्या साहित्यकृतीतून आविष्कृत झालेले असते. संत ज्ञानेश्वर, संत तुकाराम, कविवर्य केशवसुत, बा. सी. मर्ढेकर, अशा दिग्गजांची साहित्यनिर्मिती म्हणजे त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा मुक्त आविष्कार होय. अलीकडच्या काळातील कवी कुसुमाग्रज, नारायण सुर्वे, बाबुराव बागूल आदी याला अपवाद नाहीत.

Scanned by CamScanner

होता. 'भाकरीचा चंद्र शोधण्यातच निम्मी जिंदगी खलास झाली'. असे सुर्वे म्हणतात ते खरे वाटते. संकटामागून संकट येऊ लागली. पुढे दुर्दैव ओढवलं. म्हणजे तीही झोपडी पाडली गेली. मग ''पुढे खारला नॅशनल कॉलेज टँकजवळ बिबीबाईची म्हणून एक झोपडी पाहिली. बिबीबाई भाडं वगैरे वसूल करी. पण तेही सगळं बेकायदेशीर होतं. आम्हाला राहायलाच जागा नाही तर आम्ही बेकायदेशीर वगैरे कुठे विचार करणार? ती झोपडी पाडायला आले. सगळ्यांना एकत्र करून मोर्चा काढला होता. झोपडी पाडू नये म्हणून. पण उपयोग झाला नाही. आम्ही अक्षरशः रस्त्यावर आलो.''[२] सुर्व्यांच्या पत्नी कृष्णाबाई सुर्वे यांच्या या मनोगतातून अक्षरशत्रू असलेल्या या बाईला आपल्या नवऱ्याचे मोठेपण जपण्याची काळजी वाटते.[३]

सुर्व्यांचे मोठेपण हाच कृष्णाबाईचा वसा आणि वारसा आहे. जो त्यांना जीवापाड सांभाळावासा वाटतो. तसे सुर्व्यांनी त्यांना दिलेच काय? त्या स्वतः शिपाई म्हणून नोकरी करीत होत्या. घरचे-मुलांबाळाचे सारे सांभाळून त्या सुर्व्यांच्या फाटक्या संसाराला हातमार लावीत होत्या. कसली चैन, मौजमज्जा, ऐषआराम, उंची कपडालत्ता, दागदागिने, यातले काहीच सुर्वे कृष्णाबाईंना देऊ शकले नव्हते. सुर्वे तरी देणार कोठून? शब्दसृष्टीच्या या ईश्वराला चिंचपोकळीच्या चाळीतून अंधेरीच्या 'आदर्श बहार सोसायटीत' येता आले एवढेच. दारिद्र्याशी झुंज देत त्यांनी मुलाबाळांना लहानाचे मोठे केले. शिक्षण दिले एवढेच! सुर्वे 'कविवर्य', 'कविराज' म्हणून महाराष्ट्रभर आणि महाराष्ट्राबाहेर अगदी रशियापर्यंत गाजत, गर्जत राहिले. त्यांचे 'डोंगरी शेत' हे लोकगीत खेड्यापाड्यातील बाया-बापड्यांच्या ओठावर जाऊन बसले. एका अक्षरशत्रू, अडाणी, पण कनवाळू, सोशिक, समजंस स्त्रीने एक 'कवी' उभा केला. महाराष्ट्राला, माय - मराठीला दिला. सुर्वे कुटुंबवत्सल आहेत. त्यांचा अफाट मित्रपरिवार, पत्नीवरचे गाढ प्रेम, मुला-बाळांवरची मायेची, ममतेची सावली दिसून येते.

सुर्व्यांचे वाचन वेड, शांत-संयमी स्वभाव, पत्नीवर, मुलांबाळांवर वात्सल्ययुक्त नजर, प्रचंड पत्रव्यवहार, संघर्षाच्या जीवनातही कोणाबद्दल कडवटपणा नाही, की कोणावर राग असूया नाही. दोन घेत

Scanned by CamScanner

– दोन देत जगण्याची हिम्मत असे कितीतरी पैलू दिसून येतात. अखेर माणूस म्हणून सुर्वे जसे संघर्षातही तावून सुलाखून निघाले. तसेच सुस्थिर जीवनातही सर्वांना समजून-उमजून घेत चालले. माणसाची हुशारी, कर्तबगारी, हिम्मत, सृजनशीलता सुर्व्यांना महत्त्वाची वाटते. सुर्वे रशियाला दोनदा गेले. मॉरिशसचाही जागतिक मराठी परिषदेच्या निमित्ताने दौरा झाला. काव्यवाचनाच्या वेडाने त्यांनी अवघ्या महाराष्ट्रभर भ्रमंती केली. शाळा, कॉलेज, साहित्य संमेलने अशा सार्वजनिक ठिकाणी काव्यवाचन करून सुर्व्यांनी आबालवृध्दांची, तरूणांची, स्त्रियांची, ग्रामीण जनतेची मने जिंकली. ''आलं वरीस राबू मी, मराव किती ॥'' हे सुर्व्यांचे लोकगीत हजारो स्त्री-पुरुषांच्या मनात ठसले आहे.

सुर्व्यांनी आपली कविता अगदी खेड्यापाड्या पर्यंत नेऊन पोहोचवली आहे. त्यांच्या काव्याचा चाहता वर्ग दिवसेंदिवस वाढत चालला आहे. पश्चिम महाराष्ट्रात म्हणजे सांगली, सातारा, कोल्हापूर, सोलापूर या जिल्ह्यात सुर्वे काव्यवाचनांसाठी असंख्य वेळा येऊन गेले आहेत. महाराष्ट्रा बाहेरही त्यांनी काव्यवाचन, काव्यचर्चा केली आहे. १९६० नंतर मराठी कविता लोकप्रिय करण्यात, तळागाळापर्यंत पोहचविण्यात सुर्व्यांचा खूप वाटा आहे हे कोणालाच नाकबूल करता येणार नाही. तसेच त्यांनी वेळोवेळी काव्य-साहित्य-कला-समीक्षा विषयकही आपले विचार मांडले. साहित्य काव्यनिर्मिती प्रक्रियेविषयी अत्यंत सजग असलेला हा कवी आहे. साहित्य विश्व आणि आजूबाजूची परिस्थिती यांचे सतत भान ठेवून सुर्वे काव्य चर्चा करतात. नारायण सुर्वे व्यक्ती आणि जीवन हा विषय नेहमीच कुतूहलाचा राहिला आहे. 'कवी होता कसा आननी'? हे फारसे महत्त्वाचे नसले तरी कवीचे व्यक्तित्त्व, कौटुंबिक जीवन, त्यांच्यावर झालेले संस्कार त्यांची जीवनविषयक दृष्टी व साहित्य, त्यातून मिळालेल्या प्रेरणा विषयक विचार तितकेच महत्त्वाचे आहेत. त्यांच्या काव्यनिर्मितीच्या प्रक्रियेवर त्यामुळे प्रकाश पडू शकतो असे वाटते.

आपल्या बालपणाविषयी सुर्वे लिहितात –

''माझे बालपण मोठ्या जिकिरीत गेलं. त्याला ना शेंडा, ना बुडखा, अनाथ म्हणून जन्माला आलो एवढंच यातील खरं. जन्मदाता कोण? जन्मदात्री कोणती? यातलं काहीच माहीत नाही. त्यामुळे

Scanned by CamScanner

लेखकाची वाङ्मयीन निर्मिती ही त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या शोधात महत्त्वाची भूमिका पार पाडू शकते. म्हणून कवी नारायण सुर्वे यांचे कौटुंबिक जीवन व त्यांचे वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्व पहाणे अत्यावश्यक आहे. या दोन घटकांच्या माध्यमातून लेखकाच्या वाङ्मयीन कर्तृत्त्वाचा शोध घेता येतो. म्हणून सर्वप्रथम सुर्व्यांचे कौटुंबिक जीवन पाहू :

सुर्व्यांनी आपल्या कौटुंबिक चरित्रात्मक जीवन प्रवासासंबंधी प्रासंगिक, स्फूट, मुलाखती, चर्चा, संवाद, मनोगत आदींतून लेखन केले आहे. तसेच इतरांनीही त्यांच्या कौटुंबिक जीवनाचा वेध घेतला आहे. सुर्व्यांनी आत्मचरित्र (बाळगलेला) लिहिण्याचा संकल्प सोडलेला आहे.[१]

वयाची सत्तरी गाठणाऱ्या सुर्व्यांच्या मनातील वाङ्मय निर्मितीचे संकल्प त्यांच्या दणकट नि तेजाळ मनाचे द्योतक आहेत. लेखक हा मनाने कधीच म्हातारा होत नाही. त्याच्या मनात नवनव्या साहित्यकृतींच्या निर्मितीची खळखळ सतत चालू असते. अगदी अखेरच्या श्वासापर्यंत कलावंत कधी तृप्त नसतो हे सुर्व्यांच्या उद्‌गारावरून स्पष्ट होते.

सुर्व्यांची शरीर राबलेले, रापलेले, भाजी भाकरीवर पोसलेले आहे. त्यांचा कृश व धिप्पाड देह याची साक्ष देतो. या बलदंड देहात तितकेच ताजे-टवटवीत मन वस्ती करून आहे. हे मन प्रचंड आशावादी, नव-नव्या उर्मींनी भरलेले नि भारलेले आहे. मध्यंतरी अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षपदांच्या निमित्ताने सुर्व्यांचे मन मराठी भाषा, साहित्य, समीक्षा, चर्चा, वाद-विवाद, मुलाखती याकडे वळले. काही नवी व्यवस्था-मांडणी करण्याचा खटाटोप करू लागले आणि पुनश्च आपल्या साहित्यनिर्मितीकडे वळले. अध्यक्षपदाचे वाद रंगले आणि शमले.

कुटुंब :-

नारायण गंगाराम सुर्वे याचा जन्म १५ ऑक्टोबर १९२६ मध्ये मुंबई (चिंचपोकळी) येथे झाला. (अंदाजे) आज त्यांचे वय सत्तर वर्षाचे आहे. त्यांचे शिक्षण फक्त प्राथमिक शिक्षण प्रमाणपत्र परीक्षा

Scanned by CamScanner

उत्तीर्ण पर्यतचे झालेले आहे. १९५७ साली ते व्ह. फा. परीक्षा पास झाले. सुर्वे अनाथ. त्यांच्या जन्मदात्यांचा पत्ता नाही. मुंबईच्या फूटपाथवर ते लहानाचे मोठे झाले. या अनाथ मुलाला गंगाराम सुर्वे नावाच्या गिरणी कामगाराने लहानपणापासून सांभाळले आणि ते नारायण गंगाराम सुर्वे बनले. गंगाराम सुर्वे यांना सखू नावाची मुलगी होती. नारायण हा त्यांचा मुलगाच झाला. नारायण कसाबसा चौथी इयत्ता पास झाला. कम्युनिस्ट पार्टीत कार्यकर्ता म्हणून काम करू लागला. पार्टीचा प्रचार करणे, पोस्टर्स लावणे, सभा-तास घेऊन लोकांना माहिती देणे, कुणाची पत्रे लिहून देणे, तर कुणाची वाचून दाखवणे, असे नारायणचे शिक्षण चालले होते. या साऱ्या खटाटोपीमुळे नारायण चिंचपोकळीत 'सुर्वे मास्तर' म्हणून ओळखू लागला. गोदी मिलमध्ये कामगार, ऑफीसमध्ये शिपाई, हॉटेलमध्ये पोऱ्या अशा मिळेल त्या ठिकाणी हंगामी नोकऱ्या करीत सुर्व्यांनी शिक्षण पूर्ण केले आणि मुंबई महानगर पालिकेच्या प्राथमिक शाळेत शिक्षक म्हणून नोकरीस लागले. सुर्वे मास्तर बनले. शिक्षण -शिक्षक यात सुर्व्यांना विशेष रस वाटू लागला. समाजाचे निरीक्षण, ज्ञानदानाचे पवित्र कार्य, बकाल झोपडपट्टी, कामगारांचे-श्रमिकांचे जग यातून आलेले अनुभव सुर्व्यांना असह्य करू लागले. मनात असंख्य प्रश्नांचे भेंडोळ तयार होवू लागले. मदत करणाऱ्यांचे, पालन पोषण करणाऱ्यांचे ऋण उराशी जपून सुर्वे सतत धडपड करू लागले. सौ.कृष्णाबाई सुर्वे या त्यांच्या पत्नी. त्याही अनाथ म्हणून वाढल्या. दोघांची तोंडओळख, शेजारी-शेजारी झोपड्या. सुर्वे मनाने मोकळे, स्वभावाने धीट आणि बोलके, शरीराने कृश, पण धिप्पाड, निबर - रापट चेहरा, वयाच्या मानाने शरीरही उंच. सुर्वे कृष्णाबाईच्या घरी येत, जात. दोघेही अनाथ, सार्वजनिक नळावर दोघांची भेट होई. बोलणं होई. प्रेमाची आंतरिक ओढ, पण, पुढे काय? हा यक्ष प्रश्न दोघांच्याही पुढे आ वासून उभा होता. सुर्वे कृष्णाबाईशी लग्न करायला तयार होते. पण राहणार कुठे? खाणार काय? सुर्व्यांची नोकरी तात्पुरती होती, पण नारायण ठाम होता. मनाचा पक्का होता. त्याने लग्नाचा विचार पक्का केला. मित्रमंडळ साथीला होतेच. दोघांनीही घरातून पळून जाण्याचा निर्णय घेतला. कृष्णाबाई आपल्या घरातून रेशन आणण्यासाठी म्हणून कायमच्याच बाहेर पडल्या. भोईवाडा कोर्टात रजिस्टर लग्न करण्यासाठी नारायण उशीरा आला, पण ठाम निर्णय घेवूनच! दोघांनी दादरच्या कोर्टात रजिस्टर लग्न केले. कृष्णाबाई तळेकर आता सौ.कृष्णाबाई नारायण सुर्वे झाल्या. एका झोपडीत त्यांनी संसार सुरू केला. मांडी-कुंडी नव्याने. नारायण दिवसभर काम करीत

Scanned by CamScanner

होता. 'माकरीचा चंद्र शोघण्यातच निम्मी जिंदगी खलास झाली'. असे सुर्वे म्हणतात ते खरे वाटते. संकटामागून संकट येऊ लागली. पुढे दुर्दैव ओढवलं. म्हणजे तीही झोपडी पाडली गेली. मग ''पुढे खारला नॅशनल कॉलेज टँकजवळ बिबीबाईची म्हणून एक झोपडी पाहिली. बिबीबाई भाडं वगैरे वसूल करी. पण तेही सगळं बेकायदेशीर होतं. आम्हाला राहायलाच जागा नाही तर आम्ही बेकायदेशीर वगैरे कुठे विचार करणार? ती झोपडी पाडायला आले. सगळ्यांना एकत्र करून मोर्चा काढला होता. झोपडी पाडू नये म्हणून. पण उपयोग झाला नाही. आम्ही अक्षरशः रस्त्यावर आलो.''[२] सुर्व्यांच्या पत्नी कृष्णाबाई सुर्वे यांच्या या मनोगतातून अक्षरशत्रू असलेल्या या बाईला आपल्या नवऱ्याचे मोठेपण जपण्याची काळजी वाटते.[३]

सुर्व्यांचे मोठेपण हाच कृष्णाबाईचा वसा आणि वारसा आहे. जो त्यांना जीवापाड सांभाळावासा वाटतो. तसे सुर्व्यांनी त्यांना दिलेच काय? त्या स्वतः शिपाई म्हणून नोकरी करीत होत्या. घरचे-मुलांबाळाचे सारे सांभाळून त्या सुर्व्यांच्या फाटक्या संसाराला हातभार लावीत होत्या. कसली चैन, मौजमज्जा, ऐषआराम, उंची कपडालत्ता, दागदागिने, यातले काहीच सुर्वे कृष्णाबाईंना देऊ शकले नव्हते. सुर्वे तरी देणार कोठून? शब्दसृष्टीच्या या ईश्वराला चिंचपोकळीच्या चाळीतून अंधेरीच्या 'आदर्श बहार सोसायटीत' येता आले एवढेच. दारिद्र्याशी झुंज देत त्यांनी मुलाबाळांना लहानाचे मोठे केले. शिक्षण दिले एवढेच! सुर्वे 'कविवर्य', 'कविराज' म्हणून महाराष्ट्रभर आणि महाराष्ट्राबाहेर अगदी रशियापर्यंत गाजत, गर्जत राहिले. त्यांचे 'डोंगरी शेत' हे लोकगीत खेड्यापाड्यातील बाया-बापड्यांच्या ओठावर जाऊन बसले. एका अक्षरशत्रू, अडाणी, पण कनवाळू, सोशिक, समजंस स्त्रीने एक 'कवी' उभा केला. महाराष्ट्राला, माय - मराठीला दिला. सुर्वे कुटुंबवत्सल आहेत. त्यांचा अफाट मित्रपरिवार, पत्नीवरचे गाढ प्रेम, मुला-बाळांवरची मायेची, ममतेची सावली दिसून येते.

सुर्व्यांचे वाचन वेड, शांत-संयमी स्वभाव, पत्नीवर, मुलांबाळांवर वात्सल्ययुक्त नजर, प्रचंड पत्रव्यवहार, संघर्षाच्या जीवनातही कोणाबद्दल कडवटपणा नाही, की कोणावर राग असूया नाही. दोन घेत

Scanned by CamScanner

- दोन देत जगण्याची हिम्मत असे कितीतरी पैलू दिसून येतात. अखेर माणूस म्हणून सुर्वे जसे संघर्षातही तावून सुलाखून निघाले. तसेच सुस्थिर जीवनातही सर्वांना समजून-उमजून घेत चालले. माणसाची हुशारी, कर्तबगारी, हिम्मत, सृजनशीलता सुर्व्यांना महत्त्वाची वाटते. सुर्वे रशियाला दोनदा गेले. मॉरिशसचाही जागतिक मराठी परिषदेच्या निमित्ताने दौरा झाला. काव्यवाचनाच्या वेडाने त्यांनी अवघ्या महाराष्ट्रभर भ्रमंती केली. शाळा, कॉलेज, साहित्य संमेलने अशा सार्वजनिक ठिकाणी काव्यवाचन करून सुर्व्यांनी आबालवृध्दांची, तरूणांची, स्त्रियांची, ग्रामीण जनतेची मने जिंकली. ''आलं वरीस राबू मी, मराव किती ॥'' हे सुर्व्यांचे लोकगीत हजारो स्त्री-पुरूषांच्या मनात ठसले आहे.

सुर्व्यांनी आपली कविता अगदी खेड्यापाड्या पर्यंत नेऊन पोहोचवली आहे. त्यांच्या काव्याचा चाहता वर्ग दिवसेंदिवस वाढत चालला आहे. पश्चिम महाराष्ट्रात म्हणजे सांगली, सातारा, कोल्हापूर, सोलापूर या जिल्ह्यात सुर्वे काव्यवाचनांसाठी असंख्य वेळा येऊन गेले आहेत. महाराष्ट्रा बाहेरही त्यांनी काव्यवाचन, काव्यचर्चा केली आहे. १९६० नंतर मराठी कविता लोकप्रिय करण्यात, तळागाळापर्यंत पोहचविण्यात सुर्व्यांचा खूप वाटा आहे हे कोणालाच नाकबूल करता येणार नाही. तसेच त्यांनी वेळोवेळी काव्य-साहित्य-कला-समीक्षा विषयकही आपले विचार मांडले. साहित्य काव्यनिर्मिती प्रक्रियेविषयी अत्यंत सजग असलेला हा कवी आहे. साहित्य विश्व आणि आजूबाजूची परिस्थिती यांचे सतत भान ठेवून सुर्वे काव्य चर्चा करतात. नारायण सुर्वे व्यक्ती आणि जीवन हा विषय नेहमीच कुतूहलाचा राहिला आहे. 'कवी होता कसा आननी'? हे फारसे महत्त्वाचे नसले तरी कवीचे व्यक्तित्व, कौटुंबिक जीवन, त्यांच्यावर झालेले संस्कार त्यांची जीवनविषयक दृष्टी व साहित्य, त्यातून मिळालेल्या प्रेरणा विषयक विचार तितकेच महत्त्वाचे आहेत. त्यांच्या काव्यनिर्मितीच्या प्रक्रियेवर त्यामुळे प्रकाश पडू शकतो असे वाटते.

आपल्या बालपणाविषयी सुर्वे लिहितात -

''माझे बालपण मोठ्या जिकिरीत गेलं. त्याला ना शेंडा, ना बुडखा, अनाथ म्हणून जन्माला आलो एवढंच यातील खरं. जन्मदाता कोण? जन्मदात्री कोणती? यातलं काहीच माहीत नाही. त्यामुळे

Scanned by CamScanner

माझं फारस अडतं असं ही नाही. वाढवणारा कुणीतरी दाता पुढे आला आणि त्यानं मला आठ वर्षाचा होईस्तो वाढवला. माणूस केवढा दाता आहे याची बालपणीच मला मिळालेली ही 'गुटी' होती. जेव्हा मी रडलो असेन तेव्हा कुणीतरी मला पाजलंच असेल, चमच्यानं काही भरवलं असेल, उन्हा पावसात सांभाळलं असेल, रस्त्यःवर फेकला गेलो होतो. तरी याच माणसातील मला झेलवणारा राकट हात पुढे आला होता. त्याची ढेरी ताडीच्या पिंपासारखी होती. ताडीच्या पिठ्यात बसलो की ढेरी हलवीत यायचा, चणं मागायचा, शेंबडा, किरटा जंतानं खाल्ला होता याला. गंगाराम सुर्वे माझ्या मुलांना सांगायचे. हे सगळ खरं परंतु आपणाला खरे आईबाप माहीत नाहीत ही खंत मात्र अद्याप कायम आहे. ती माझ्या बरोबर नष्ट होईल. जेव्हा माझ्या डोळ्यासमोर प्रचंड काळोख पसरेल तेव्हा मी तर जाईनच परंतु ही खंत ही सोबत घेऊन जाईन. म्हणूनच की काय मी सुरूवातीपासूनच थोडासा निबर आणि निडर झालो. वरचं निळं छप्पर आणि पायाखालचा डांबरी रस्ता हेच माझे आई-बाप झालेत. आता माझ्या मुलांना मी सावली सारखा वाटतो. परंतु आपल्याला कधीच छाया नव्हती हे सदैव मनात बाळगूनच वावरतो.'' ८

सुर्व्यांचे वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्व त्यांच्या आजूबाजूच्या श्रमिक कामगार विश्वातून आकाराला आले. प्रथम ते कामगार कवी म्हणून पुढे आले. सुर्वे स्वत: गिरणी कामगार होते. त्यामुळे कामगारांचे प्रश्न, त्यांचे हक्क, त्यांचे दारिद्रय, दु:ख, वेदना यांचा स्वानुभव सुर्वे शब्दबध्द करू लागले. संप, मोर्चा, टाळेबंदी, मालक-कामगार संघर्ष, कामगारांच्या श्रध्दा, साम्यवादी विचार, लेनिन-मार्क्स विषयी कामगारांची निष्ठा आदींचे शब्दांकन सुर्वे कवितेच्या माध्यमातून करू लागले. कामगारांचा बंडखोरपणां, जगण्याची जिद्द, सुर्व्यांच्या कवितेतून साकार होऊ लागली. श्रमिकांच्या - कामगारांच्या जगात सुर्व्यांच्या कवितेचे प्रचंड उत्साहात स्वागत झाले. सुर्व्यांनाही धीर आला. त्यांची काव्य प्रतिमा नव्या जोमाने तळपू लागली. मराठी कवितेला सर्वस्वी नवे युग गवसले. तिसऱ्या जगाचे पहिल्यांदाच व्यापक दर्शन, सुर्व्यांच्या कवितेतून दिसून येते. परिणामी सर्वसामान्य लोकांनाही रोजी-रोटी इतकीच त्यांची कविताही आपली वाटू लागली.

केशवसुत, मर्ढेकर, मामा वरेरकर, यांनी तुरळकपणे यापूर्वी कामगार विश्व मराठी साहित्यात

Scanned by CamScanner

आणले होते. कथा, नाटक यापेक्षा सुर्व्यांना कवितेत सूर सापडला. आणि आख्खे कामगार विश्व कवेत घेऊन सुर्वे काव्यलेखन, काव्यगायन करू लागले. संवाद, नाट्य, आत्मनिवेदन, प्रसंगनिर्मिती यातून त्यांनी कवितेत अधिक समाजाभिमुखता आणली. केशवसुत, मर्ढेकर यांचे ऋण स्वीकारून सुर्व्यांनी समकालीन - नवकाव्याला छेद दिला. आणि नव्या दमाची नवी कविता सादर केली. ज्या सामाजिक, कौटुंबिक पर्यावरणात सुर्वे वाढले, वावरले त्यांनाच त्यांनी अनुभवद्रव्य बनविले. कामगार जीवनाचा सच्चा अनुभव त्यांनी काव्यात टिपला. गीताच्या माध्यमातून त्यांची प्रारंभीची कविता अधिक भावस्पर्शी बनवली, पण हा धोपट मार्ग सोडून सुर्व्यांनी रोखठोकपणे वास्तववादी विश्वालाच काव्यविषय बनविले. सामान्यांच्या - श्रमिकांच्या सामान्य कथा-व्यथा त्यांच्या काव्यातून शब्दबध्द होऊ लागल्या.

गोदी, कापड गिरणीत कामगार, शाळेत शिपाई, हॉटेल बॉय, कार्यकर्ता अशा मिळेल त्या हंगामी नोकऱ्या करीत सुर्वे शिक्षक होण्याच्या स्वप्नाकडे वाटचाल करू लागले. रात्रशाळा करीत सुर्वे कशीबशी व्ह.फा. परीक्षा पास झाले. मुंबई म्युन्सिपालिटीच्या प्राथमिक शाळेत शिक्षक म्हणून नोकरीत रूजू झाले. कामगार-शिक्षक अशी दुहेरी भूमिका सुर्व्यांनी हेतूत: स्वीकारली. शिक्षक हा मूळातच संवेदनशील घटक, समाजनिरीक्षक म्हणून शिक्षकाची भूमिका महत्त्वाची, शिक्षकाचा पुस्तकाशी संबंध, समाजाशी नाते, मुलावर संस्कार करण्याची जबाबदारी, शिक्षण हा माणसाचा तिसरा डोळा आहे. यावर सुर्व्यांची निष्ठा. म्हणून सुर्वे खडतर प्रवास करीत शिक्षणाकडे वळले. कामगार वस्तीत राहून त्यांचे सामान्य जग त्यांनी काव्यात आणले. पददलितांच्या वेदनांना शब्दबध्द केले. श्रमिकांच्या कौटुंबिक सुख-दु:खांना शब्दरूप दिले. अनेक मानसन्मान, बहुमान सुर्व्यांना मिळाले, पण त्यामुळे हुरळून न जाता सुर्वे सामाजिक परिवर्तनाकडे अधिक टोकदारपणे पाहू लागले. शिक्षक झाल्यामुळे मला समाजाच्या अगदी जवळ जाता आले हे सुर्व्यांनी मान्य केले आहे. [५]

'ऐसा गा मी ब्रह्म!' ते 'नव्या माणसाचे आगमन' पर्यंतचा सुर्व्यांचा काव्यप्रवास आधुनिक मराठी कवितेत लक्षणीय, वेधक आहे. सुर्व्यांचे वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्व उठावदार आहे. स्वत:ची मुद्रा

Scanned by CamScanner

उमटविणारे आहे. शिक्षणाचा साहित्य-कलेचा पिढीजात वारसा नसतानाही सुर्व्यांनी मराठी कवितेचा वारसदार म्हणून साठोत्तरी मराठी कवितेला वैभव प्राप्त करून दिले आहे. असे जे गौरवाने म्हणतात ते पटते.[६] दलित जाणीवेतून काव्यनिर्मिती करणारा सच्चा कवी, सामाजिक वास्तवाचे, परिवर्तनाचे, नव्य माणसाचे, कामगार श्रमिक विद्यापीठाचे वास्तव शब्दबध्द करून साठोत्तरी मराठी कवितेचा एक महत्त्वाचा टप्पा ठरला आहे. सुर्व्यांच्या कवितेचा विचार केल्या खेरीज साठोत्तरी मराठी कवितेचे आकलन करता येत नाही ही वस्तुस्थिती आहे असे प्रा. रा. ग. जाधव म्हणतात ते खरे आहे.[७]

सुर्व्यांचा पहिला 'ऐसा गा मी ब्रह्म!' व दुसरा 'माझे विद्यापीठ' असे दोन काव्यसंग्रह अनुक्रमे १९६२ व १९६६ साली प्रकाशित झाले. श्रमिक-कामगार वस्ती, झोपडपट्टी अशा तळागाळातील लोकांचे जीवनचित्रण सुर्व्यांनी या काव्यसंग्रहातून प्रामाणिकपणे व उत्कटपणे केले आहे. सुर्व्यांचे अनुभवविश्व व्यापक बनत गेल्याचा प्रत्यय 'माझे विद्यापीठ' ने दिला असा जो अनेक समीक्षकांनी निर्वाळा दिला आहे तो योग्य वाटतो. सुर्व्यांनी आपल्या कवितेतून चितारलेले तिसरे जग अनुभवाचे प्रचंड, धगधगते वास्तव होते. सुर्व्यांनी ते आपल्या कवितेत समर्थपणे चित्रित केले आहे. सुर्वे कम्युनिस्ट पक्षाचे सक्रिय कार्यकर्ते होते. 'कामगार कवी' म्हणून ते सुरूवातीला पुढे आले. मात्र कम्युनिस्ट चळवळ फॅसिस्ट वृत्तीची म्हणून उल्लेखिली जात होती. म्हणून सुर्व्यांची कविताही फॅसिस्टवृत्तीची म्हणून काही समीक्षकांनी तिची अवहेलना केली ती पूर्णपणे पटणारी नाही. कारण दु:ख, वेदना यांचे सच्चे वास्तव सुर्वे मांडत होते. स्वत: सुर्व्यांनी खडतर आयुष्य बालपणापासून अनुभवले होते. 'माझे बालपण' या लेखात सुर्व्यांनी यासंबंधीचे केलेले विवेचन मनाला अस्वस्थ करणारे आहे. ('सर्व सुर्वे : नारायण सुर्वे' : पृ. ४५१ ते ४५४) त्यांचे बालपण मोठ्या जिकीरीत गेले. अनाथ म्हणून त्यांची अवहेलना झाली. हे सारे पचवून त्यांची वृत्ती, निबर बेडर झाली. 'माझी आई' या कवितेत 'झालो पुरते कलंदर!' हे त्यांनी काढलेले उद्‌गार सार्थ वाटतात. ('ऐसा गा मी ब्रह्म!' पृ.१५) मात्र कामगार वस्तीत आपण वाढलो याचा सुर्व्यांना रास्त अभिमान वाटतो. कारण वास्तव जीवनाचे चटके त्यांनी इथेच अनुभवले. 'जीवन म्हणजे रणक्षेत्र आहे' याचा प्रत्यय त्यांना बालपणापासूनच आला. आणि दररोज नवनव्या 'अनुभवाच्या तापत्या तव्यावर चालायला प्रारंभ केला' असे सुर्वे म्हणतात.[८]

Scanned by CamScanner

ते त्यांच्या कवितेतील अनुभवावरून खरे वाटते. 'माहीमची खाडी', 'माहीमची मशिद' ही सुर्व्यांच्या बालजीवनातील आश्रयस्थाने आहेत, हिंडण्या-बागडण्याची हीच हुकमी ठिकाणे होती. इथेच सुर्वे लहानाचे मोठे झाले. चार इयत्तापर्यंत शिकले. गंगाराम सुर्वे या गिरणी कामगाराने सुर्व्यांना सांभाळले. त्यांची मुलगी सखू आणि नारायण हे बालसवंगडी झाले. गंगाराम व्यसनी होते. पत्नी काशीबाई आणि गंगाराम यांची रोज भांडणे होत. सकाळी गिरणीचा भोंगा वाजला की दोघेही कामावर जात असत. सुर्व्यांनी दु:खाचे कढ इथेच पचविले. दु:खाशी त्यांनी संवाद केला. उघड्या जगातील असंख्य अनुभव सुर्वे घेत होते आणि इथेच त्यांची जडणघडण होत होती. संस्कार, प्रेम, राग-लोभ, परंपरा, संघर्ष या सर्वच गोष्टी सुर्व्यांना कुटुंबात आणि श्रमिक समुदायात मिळत होत्या. स्वावलंबनाने सुर्वे वाटचाल करीत होते. कारण व्यसनी गंगारामांचे छत्र लवकरच हरपले. सारे कुटुंबच उध्वस्त झाले. तेव्हा सुर्व्यांनी मिळेल ते काम करून शिक्षण घेण्याचा ध्यास घेतला. धडपड चालू ठेवली असे जे सुर्वे म्हणतात ते योग्यच वाटते. आपले बालपण किती कठोर होते याचा जळजळीत अनुभव सुर्वे सांगतात.

सुर्व्यांनी या कठोर वास्तवापासून पळ काढला नाही. त्याच जीवघेण्या संघर्षात ते घट्ट पाय रोवून उभे राहिले. त्यांचा हा जगण्यातला आशावाद स्वागतार्हच म्हटला पाहिजे. दु:खाला ते गोंजारात बसले नाहीत. सुर्व्यांचा स्वभाव सोशीक बनला. तलवार, खड्ग, तुफान, जुलूस, गुन्हा, यासारख्या आक्रमक शब्दांचा वापर सुर्व्यांनी आपल्या कवितेतून केला असला, तरी त्यांनी श्रमिकांच्या दु:खाला, आशा-आकांक्षांना जे शब्दरूप दिले आहे ते कमालीचे उत्कट आहे. पूर्वसूरींचे ऋण मान्य करून सुर्व्यांनी आपली स्वतंत्र काव्यनिर्मिती केली. माणूस म्हणून सुर्व्यांनी खूप कटु अनुभव घेतले होते, पण त्यामुळे त्यांनी आपल्या जीवनात कोणाविषयी कटुता येऊ दिली नाही. स्वत:च्या अनाथपणाबद्दल त्यांनी कोणाला दूषणे दिली नाहीत. मात्र एक खंत त्यांच्या मनात आहे असे स्वत: सुर्वेच म्हणतात.

गोदीत हमाली, हॉटेलमध्ये पोऱ्या, शाळेत शिपाई आणि रात्रशाळेत शिक्षण असा प्रवास करीत सुर्वे व्ह.फा. पास व ट्रेंड होऊन मुंबईच्या महानगरपालिकेच्या प्राथमिक शाळेत शिक्षक म्हणून नोकरीस

Scanned by CamScanner

लागले. चाळीतल्या शेजारच्या अनाथ मुलीशी (कृष्णाबाई) घरातून पळून जाऊन, रजिस्टर लग्न केले. झोपडीत संसार मांडला. सुर्व्यांनी आपल्या संसाराची परवड यथार्थ शब्दात मांडली आहे. या साऱ्या खटाटोपात सुर्व्यांची कांव्यसाधना चालूच होती. सुर्व्यांनी इंग्रजीसारख्या परकीय भाषेपेक्षा हिंदी व उर्दू भाषेतील साहित्याचा व्यासंग वाढविला. उर्दूतील कथा, गालिबची शेर शाहिरी, सईद जाफरीची कविता सुर्व्यांना आवडली. सुर्व्यांनी ती मराठीत आणली. सुर्व्यांची जीवनावर नितांत श्रध्दा आहे. त्यांना चंगळवाद मान्य नाही. श्रमिकांच्या उन्नत जीवनाचे चित्र सुर्वे आपल्या कवितेतून अग्रक्रमाने चितारतात. माणसाची उपेक्षा त्यांना मान्य नाही. 'आपण लोकांवर प्रेम करायला आधी शिकले पाहिजे' अशी सुर्व्यांचीच साक्ष आहे.[९]

सुर्वे मित्रांचे लोमी आहेत. श्री. भा. महाबळ यांनी त्यांना आलेला एक अनुभव सांगितला आहे. ''खोली अंधारी, त्यातच पडदा लावून स्वयंपाकघर तयार केलेलं. 'घरात तांदूळ नाहीत' अशी आतून बायकोची तक्रार. सुर्वे हसत हसत म्हणतात, 'बघा साहेब, आज पाच तारीख आणि घरात ही स्थिती.' मग ते बायकोकडे वळून म्हणतात, 'नुसती भाकरी चालेल का?' सुर्व्यांच्या दरिद्री नारायणाची ही कर्मकहाणी आहे.[१०] म्हणून सुर्व्यांच्या कवितेत अन्याय, दारिद्रय याविषयीची चीड व्यक्त होताना दिसते.

'माझे विद्यापीठ' नंतर सुर्वे मान्यताप्राप्त कवी म्हणून ओळखले जाऊ लागले. हळूहळू अनेक मान-सन्मान, बहुमान त्यांना मिळत गेले, पण सुर्वे सरळ, साधे नि कुटुंबवत्सलच राहिले. माणूस म्हणून सुर्व्यांचे खास वेगळेपण आहे असे वाटते.

काव्यविषयक भूमिका :

१९६० नंतर मराठी कवितेत सुर्वेयुगाचा प्रारंभ झाला असे म्हणता येईल. बाबुराव बागूल आणि नारायण सुर्वे यांनी कॉ. श्रीकांत लाड यांच्या 'युगांतर' मधून लेखनास प्रारंभ केला. 'युगांतर' हे कम्युनिस्ट पार्टीचे (साप्ताहिक) मुखपत्र म्हणून प्रसिध्द होते. सुर्वे कम्युनिस्ट पक्षाचे कार्यकर्ते होते. प्र.

Scanned by CamScanner

श्री. नेरूरकर, डॉ. सदा कऱ्हाडे, श्रीकांत लाड, कुमार केतकर, आदी तरूणांनी 'पुरोगामी साहित्य चळवळ' ही संघटना उभी केली. कै.लालजी पेंडसे यांचे 'साहित्य आणि समाज' हे पुस्तक १९३५ मध्ये प्रकाशित झाले होते. याच काळात लघुनियतकालिकाचीही चळवळ सुरू झाली होती. याचवेळी 'प्रगत साहित्य सभे' चा जन्म झाला. यातूनच पुढे अनेक लेखक-कवी-समीक्षक निर्माण झाले. त्यातलेच कवी नारायण सुर्वे हे एक नाव. सुरूवातीला आचार्य अत्रे, अण्णाभाऊ साठे, अमर शेख व नंतर नारायण सुर्वे, बाबुराव बागुल अशी ही परंपरा पुढे दिसून येते. सुर्व्यांच्या कवितेचे इंग्रजी, हिंदी, गुजराथी अनुवाद प्रकाशित होऊ लागले. 'जाहीरनामा' हा सुर्व्यांचा तिसरा काव्यसंग्रह प्रसिध्द झाला. आफ्रो आशियायी लेखक संघाची पाचवी परिषद (१९७६) रशियात 'आल्मा आटा' येथे संपन्न झाली. त्यामध्ये सुर्वे सहभागी झाले. यापूर्वी नेहरूलॅन्ड पारितोषिकाच्या निमित्ताने सुर्व्यांचा रशिया दौरा झाला होता. 'जाहीरनामा' मुळे सुर्व्यांचे काव्यविश्व विस्तारले. मान्यवर समीक्षकांनी सुर्व्यांच्या काव्यकर्तृत्वाचे विश्लेषण केले. काव्यसंग्रहांची परीक्षणे, कवितांची रसग्रहणे, नियतकालिकांतून प्रकाशित होऊन सुर्व्यांच्या कवितेवर वाद-विवाद होऊ लागले. स्वतंत्र समीक्षाग्रंथ प्रकाशित झाले. सुर्व्यांच्या कवितेचे युगप्रवर्तकत्त्व विशद करताना प्र. श्री. नेरूरकर यांनी जे म्हटले आहे ते पटणारे आहे. [११]

१९६० ते १९७० या दशकात साम्यवादी विचारांचे वारे मराठी साहित्यात पुन्हा एकदा घोंगावू लागले. सामाजिक बांधीलकी स्वीकारून साहित्यनिर्मिती करणाऱ्या नवलेखकांचा आणि साहित्यसमीक्षकांचा एक मोठा संच निर्माण झाला. त्यामध्ये कवी नारायण सुर्वे हे नाव अग्रभागी राहिलेले दिसून येते. साम्यवादी विचारांवर निष्ठा ठेवून आणि सामाजिक बांधीलकी मान्य करून या काळात ज्या अनेक कवींनी काव्यनिर्मिती केली त्यात सुर्वे यांचीच काव्यनिर्मिती लक्षणीय ठरली आहे असे म्हटले पाहिजे. कविवर्य केशवसुतांनी सुरू केलेला सामाजिक कवितेचा प्रवाह १९६० नंतर नारायण सुर्वे यांनी व्यापक केलेला दिसून येतो. १९७० नंतरची बहुसंख्य मराठी कविता नारायण सुर्व्यांच्या भाषेतच बोलू लागली. सुर्व्यांची जीवनविषयक दृष्टी जशी स्वच्छ, नितळ, सामान्य माणसाला केंद्रबिंदू मानणारी आहे तशीच त्यांची काव्यदृष्टीही अंधारलेले कोपरे उजाळणारी, निराशेवर मात करून आशावादाचा - नवयुगाचा उद्घोष करणारी आहे असे म्हटले पाहिजे.

Scanned by CamScanner

सुर्व्यांच्या कवितेचा विकास उत्तरोत्तर झालेला दिसून येतो. कामगार-श्रमिक वस्ती, राजकीय व सामाजिक आंदोलने, लोकनाट्य चळवळ, साम्यवादी विचारप्रवाह, आदींच्या साक्षीने सुर्व्यांची कविता बळावलेली दिसून येते. लोकनाट्य चळवळीच्या प्रभावाने सुर्वे प्रारंभी गीतरचनेकडे वळले. पण तिथे फार काळ रेंगाळत न रहाता ते लगेच कवितेकडे वळले. गोंधळ, वग, गाणी, नाटक यासारखे वाङ्मयप्रकार त्यांनी प्रारंभी हाताळले. त्यांची गाणी लोकप्रिय झाली. 'डोंगरी शेत', 'गिरणीची लावणी' यांना विशेष लोकप्रियता लाभल्याचे दिसून येते. अनुभवातला सडेतोडपणा आणि भावनेचा ओलावा असलेली कविता निर्माण करणे म्हणजे जोखमीचे काम असल्याचा निर्वाळा स्वत: सुर्वे यांनीच दिला आहे तो योग्य वाटतो. [१२] पूर्वसूरींची काव्यनिर्मिती आणि समाजाच्या परिवर्तनाचे निरीक्षण यातून आपली एक विशिष्ट काव्यदृष्टी तयार झाल्याचे सुर्वे स्वत: कबूल करतात. [१३] आणि इतरही जे म्हणतात ते योग्य वाटते.

मार्क्स व एंगल्स हे आजच्या युगाचे थोर विचारवंत आहेत. ते वैज्ञानिक दृष्टिकोन देतात. माणसाविषयी आणि माणसासाठीच लिहिणारे आहोत ही आपली भूमिका सुर्व्यांनी स्पष्टपणे नोंदविली आहे. आणि ती त्यांच्या कवितेतून व्यक्त झाली आहे असे दिसून येते.

कार्यकर्ता म्हणून प्रत्यक्ष समाजात वावरत असताना काही सांगण्याची उर्मी असते. सुर्व्यांच्या ठिकाणी ती निर्माण झाली आणि ते कवितेकडे वळले अशी नोंद स्वत: सुर्वे करतात ती समर्पक वाटते.

सुर्वे : एक कवी :

नारायण सुर्वे यांची कविता मराठी काव्यप्रांतात वेगळ्या वाटेने प्रवास करताना दिसते. आधुनिक मराठी कवितेचा प्रवास अनेक वाटा-वळणांनी झालेला आहे. आधुनिक मराठी कवितेचे प्रवर्तक कविवर्य केशवसुत यांनी नव्या युगाची नवी कविता लिहिली. मर्ढेकरांनी 'नवकाव्य' सादर करून मानवी जीवनातली विफलता व्यक्त केली. नारायण सुर्वे यांनी श्रमिकांच्या कथा-व्यथा चित्रित केल्या. तीन युगांचे हे तीन युगप्रवर्तक कवी होत असे ज्यांनी म्हटले आहे ते सार्थ होय. म्हणून सुर्व्यांना 'तिसरे केशवसुत' । म्हणून प्रा. रा. ग. जाधव यांनी गौरविले आहे. [१४]

Scanned by CamScanner

''कामगार आहे मी तळपती तलवार आहे

सारस्वतांनो थोडासा गुन्हा करणार आहे''[१५]

ही सुर्व्यांची आक्रमकता मराठी काव्यप्रांतात खळबळ उडवून देणारी ठरली यात शंका नाही. मात्र सुर्वे डगमगले नाहीत. ते आपल्या प्रामाणिक अनुभवावर ठाम राहिले. त्यांच्या यानंतरच्या 'माझे विद्यापीठ', 'जाहीरनामा' व 'नव्या माणसाचे आगमन' या काव्यसंग्रहांतून सुर्व्यांची काव्यदृष्टी स्थिर झाल्याचा प्रत्यय येतो. चिंतनशील वृत्ती आणि वास्तवाचे खडे बोल व्यक्त करणारी कविता म्हणून प्रामुख्याने ती ओळखली जाऊ लागली. सुर्व्यांची कविता प्रौढ, वैचारिकवृत्तीची बनल्याचे दिसून येते. सुर्व्यांच्या कवितेने स्वतंत्र स्थान निर्माण केले. सुर्व्यांनी पुकारलेला 'जाहीरनामा' तितकाच व्यापक आहे -

''आणि दोस्त हो

मी पाहतो आहे

एक क्षुब्ध नवागत गतीचे टोक धरून

लिहितो आहे

हे शब्द हटवा .... हे पुतळे .... स्थितिस्थापक

हवा आहे मनासारखा नवा जाहीरनामा

म्हणून

नवा जाहीरनामा म्हणून''[१६]

सुर्वे सामाजिक बांधीलकी मानून 'स्व' कडून 'समष्टी' कडे जातात. समग्र मानवजातीलाच आवाहन करतात. माणसाच्या सामाजिक व सांस्कृतिक परिवर्तनाचा वेध सुर्वे आपल्या कवितेतून घेतात. त्यांची काव्यनिर्मिती व काव्यविषयक भूमिका बिनतोड असल्याचा पुरावाच सुर्व्यांच्या विवेचनातून प्रत्ययास येतो. त्यांची कविताही तशीच बोलकी असल्याचा स्वत: सुर्व्यांनी दिलेला निर्वाळा पटण्यास हरकत नाही.[१७]

सुर्व्यांची काव्यनिर्मिती :

कवी नारायण सुर्वे यांचे एकूण चार काव्यसंग्रह प्रकाशित झाले आहेत. ते क्रमश: असे -

'ऐसा गा मी ब्रह्म!' (१९६२), 'माझे विद्यापीठ' (१९६६), 'जाहीरनामा' (१९७५), व 'नव्या माणसाचे आगमन' (१९९५). सुर्व्यांनी १९५६ पासून काव्यलेखनाला प्रारंभ केला. सुर्व्यांची कविता मर्ढेकरांच्या 'नवकाव्या' च्या नंतर ठामपणे उभी राहिली. यासंबंधीचे विस्तृत विवेचन डॉ. ललिता कुंभोजकर यांनी केले आहे ते योग्यच आहे.[१८]

१९६० नंतरच्या मराठी कवितेत सुर्व्यांच्या कवितेने महत्त्वपूर्ण योगदान दिले असून तिची समाजाभिमुखता निश्चितच गौरवास्पद आहे असे म्हटले पाहिजे. संघर्ष, दु:ख, आशावाद, कठोर वास्तवता आदींना प्राधान्य देणारी सुर्व्यांची कविता 'वर्गरेषा भेदून पुढे सरकणारी आहे' असे डॉ. एस्. एस्. भोसले म्हणतात ते पटणारे आहे.[१९] 'जाहीरनामा', 'नव्या माणसाचे आगमन' यामधील बहुसंख्य कविता याची साक्ष आहे असे दिसून येईल.

सुर्व्यांची 'कठीण होत आहे' ही कविता या दृष्टीने महत्त्वाची आहे –

''दररोज स्वत:ला धीर देत जगणे, कठीण होत आहे
किती आवरावे आपणालाच, कठीण होत आहे
भोकांड पसरणाऱ्या मनास थोपटीत झोडपून येतो
भूसा भरलेले भोत दिसूनही, थांबणे कठीण आहे
तडजोडीत जगावे, जगतो, दररोज कठीण होत आहे
समजून समजावतो, समजावूनही नच मानतो
कोठारात काडी न पडेल, हमी देणे, कठीण होत आहे''[२०]

संघर्ष अटळ आहे याची ही नांदी आहे. पण त्यासाठी थांबता येणार नाही असा निर्धारही कवी व्यक्त करण्यास विसरत नाही. 'जाहीरनामा' या काव्यसंग्रहातील काव्य आशयाचा आवाका मोठा आहे याचे प्रत्यंतर त्यामधल्या कवितेतून येतो. 'सूर्यकुलातील लोक' ही दुसरी एक साक्ष आहे :-

Scanned by CamScanner

- विषयाची साधनसामग्री
- अभ्यास पद्धती
- प्रकल्पविषयी स्थूल रूपरेषा
- निष्कर्ष
- संदर्भ

Scanned by CamScanner

विषयाची साधनसामग्री :

स्वातंत्र्योत्तर मराठी कवितेच्या प्रवाहात नारायण सुर्वे यांच्या कवितेने एक वेगळी सामाजिकतेची दिशा विस्तृत केली आहे. सुर्व्यांच्या कवितेचे वाङ्मयीन व सामाजिकतेच्या दृष्टीने महत्त्व विशद करण्यासाठी अभ्यासाची साधनसामग्री म्हणून विचार करावा लागतो. त्यामध्ये संग्रहित - असंग्रहित, प्रकाशित - अप्रकाशित, संपादित, अनुवादित साहित्य आदींचा समावेश होतो. आतापर्यंत सुर्व्यांचे चार काव्यसंग्रह प्रकाशित झाले आहेत. ते असे - 'ऐसा गा मी ब्रह्म' (१९६२), 'माझे विद्यापीठ' (१९६६), 'जाहीरनामा' (१९७५), 'नव्या माणसाचे आगमन' (१९९५) या चारही काव्यसंग्रहातील एकूण कविता दीडशेच्या आसपास आहेत. पहिल्या तीन काव्यसंग्रहातील निवडक सहासष्ट कवितांचा संग्रह 'सनद' या नावाने सुर्व्यांनी संपादित केला आहे. तो १९८२ मध्ये प्रकाशित झाला. या संग्रहात सुर्व्यांनी 'मनोगत' दिले आहे. यातून त्यांचा काव्यप्रवास, काव्यप्रवृत्ती, काव्यप्रेरणा, काव्यविषयक भूमिका, आदी समजावून घेता येतात. 'जाहीरनामा' या काव्यसंग्रहाच्या शेवटी 'कविता आणि मी' हा सुर्व्यांचा लेख-असाच अभ्यासनीय वाटतो. <u>प्रकाशित अनुवाद</u> : 'On the Pavements of Life' (इंग्रजी, १९७३), 'नारायण सुर्वेनी कविता' (गुजराथी, १९७८), 'मेरा विद्यापीठ' (हिंदी १९८२), <u>संपादित</u> - 'निवडक नारायणं सुर्वे' (कुसुमाग्रज, १९९४), <u>सुर्व्यांनी केलेले अनुवाद</u> - 'तीन गुंड आणि सात कथा', (१९६६), 'दादर पुलाकडची मुले' (१९७५). <u>स्वतंत्र समीक्षा ग्रंथ</u> : 'सूर्ययुगाची सुरुवात' (डॉ. एस्. एस्. भोसले, १९७७) 'नारायण सुर्वे यांची कविता' (प्रा.दिगंबर पाध्ये, १९८२), 'सुर्व्यांच्या कवितेची द्वंद्ववादी समीक्षा' (डॉ. श्रीपाल सबनीस, १९९५) <u>संपादित समीक्षा ग्रंथ</u> : 'सर्व सुर्वे : नारायण सुर्वे', (वसंत शिरवाडकर, १९८५), 'सुर्वे यांचे विद्यापीठ', (प्रा.पुष्पा राजापुरे, १९९३) याशिवाय असंग्रहित लेख, चर्चा, मुलाखती, व्याख्याने आदी साहित्याच्या उपलब्ध सामग्रीतून सुर्व्यांच्या कवितेचे वेगळेपण, मराठी कवितेत योगदान आदींचा वेध घेता येईल. १९६० नंतर सुर्व्यांची कविता अग्रभागी ठेऊनच काव्यचर्चा, काव्यसमीक्षा झालेली दिसून येते. म्हणून मर्ढेकरांच्या नंतर

Scanned by CamScanner

सुर्व्यांची कविता हा एक टप्पा दिसतो. मराठी कवितेला सुर्व्यांनी नवे वळण दिले. म्हणून सुर्व्यांच्या कवितेचे वेगळेपण शोधण्याचा प्रयत्न यानंतरच्या पुढच्या भागात करीत आहे.

विषयाची अभ्यास पध्दती :

नारायण सुर्वे यांच्या कवितेवर आत्तापर्यंत खूप उलट-सुलट टीका-टिप्पणी झालेली आहे. कित्येकदा त्यांची कविता वाद-विवादाच्या भोवऱ्यात अडकली आहे. मराठीतील मान्यवर समीक्षकांनी तिच्याबद्दल अनुकूल तशीच प्रतिकूल मतेही व्यक्त केली आहेत. सुर्व्यांच्या कवितांची रसग्रहणें, काव्यपरीक्षणे, स्वतंत्र काव्यसमीक्षा ग्रंथ, संपादित काव्यसमीक्षा ग्रंथ, स्वत: सुर्व्यांनी वेळोवेळी व्यक्त केलेले विचार आदींचा समग्र अभ्यास करून त्यातून त्यांच्या काव्याचे वेगळेपण सिध्द करावयाचा प्रयत्न करता येईल.

नारायण सुर्वे यांच्या कवितेवर मधुकर चौधरी (विक्रम विश्वविद्यालय), सौ.सुमित्रा टिळक (मुंबई विद्यापीठ), फ. मु. शिंदे (मराठवाडा विद्यापीठ) यांनी प्रबंधलेखन करून पीएच्.डी. पदवी संपादन केली आहे. याशिवाय अनेक विद्यापीठातून एम्.फिल. पदवीसाठी संशोधक विद्यार्थ्यांनी सुर्व्यांचे काव्यसंग्रह स्वीकारले आहेत. यामधून उपलब्ध साहित्यातून व्यक्त झालेल्या मतांचाही परामर्श घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. तरीही नारायण सुर्वे यांच्या कवितेचा मीही अभ्यासविषय निवडला आहे. कारण सुर्व्यांची कविता नव्या युगाची ग्वाही देणारी आहे. ती प्रामाणिक, उत्कट, रोखठोक व आश्वासक आहे. म्हणून तिचे मौलिकपण संपत नाही असे मला नम्रपणे वाटते. तिच्या संदर्भात, ''पुढल्या युगाची कविता नारायण सुर्व्यांच्या दिशेनेच, पण नवी परिमाणे प्राप्त करून घेत पुढे जाईल'', असा आशावाद डॉ. एस्. एस्. भोसले यांनी व्यक्त करून त्यांचा 'युगकवी' म्हणून जो सार्थ गौरव केला आहे तो समर्पक वाटतो.'' [३०]

प्रबंधाविषयी स्थूल रूपरेषा :

अर्वाचीन मराठी कवितेचा प्रवास आणि तिची वळणे, १९६० नंतरची मराठी कविता नारायण

Scanned by CamScanner

सुर्वे यांचे काव्यसंग्रह, संपादित व संकलित काव्यसंग्रह, अनुवादित साहित्य यांची सुसंगत मांडणी करून त्यात नारायण सुर्वे यांचे वेगळेपण कोणते? त्यांच्या काव्याने कोणती दिशा विस्तारित केली? त्यांच्या काव्यकर्तृत्वाची सामर्थ्ये कोणती? आदींचा अभ्यास करणे मला महत्त्वाचे वाटते. या अभ्यासातून १९६० नंतरच्या मराठी कवितेत सुर्व्यांचे सामर्थ्य, वेगळैपण ध्यानी येईल. आणि कवी नारायण सुर्वे यांचे मराठी कवितेतील स्थान निश्चित करता येईल. तो करण्याचा यापुढे मी नम्रपणे प्रयत्न करीत आहे.

निष्कर्ष :-

१) नारायण सुर्वे कवी म्हणून कुटुंब, समाज, संस्कार यातून घडत गेले. कामगार कवी म्हणून ओळखले जाऊ लागले. पुढे त्यांची कविता व्यापक जीवनानुभव देऊ लागली.

२) माणूस म्हणून नारायण सुर्वे सर्वसामान्यांच्या सुख-दुःखाशी समरस झाले. श्रमिकांच्या जगातील प्रत्यक्ष अनुभव उत्कटपणे कवितेत मांडू लागले. त्यांची कविता प्रामाणिक अनुभवावर उभी राहिली. एक प्रतिभावंत, समर्थ कवी म्हणून त्यांना मान्यता मिळाली.

३) सामाजिक बांधीलकी मानून सुर्वे काव्यलेखन करताना दिसतात. त्यांच्या कवितेतील समष्टीरूप कमालीचे वेधक आहे. त्यांच्या सामाजिक विचारसरणीचा प्रत्यय त्यांच्या कवितेतून प्रकर्षाने येतो. साम्यवाद, समाजवाद यांच्या अनुषंगाने समग्र मनावतावाद त्यांच्या काव्यातून आविष्कृत होताना दिसतो.

४) सुर्व्यांची सर्वच कविता मार्क्सवादी एवं प्रचारी आहे असे जे म्हणतात ते पूर्णपणे पटणारे नाही. उपेक्षित, पीडित वर्गाचे व्यापक दर्शन त्यांच्या कवितेतून घडताना दिसते हे सर्वमान्य झाले आहे.

५) सुर्व्यांचा काव्यप्रवास उत्तरोत्तर विकसित झालेला आहे. ते 'स्व' कडून 'समष्टी' कडे गेले आहेत. त्यांची कविता नव्य युगाची निदर्शक आहे असे जे म्हणतात ते पटणारे आहे. त्यांची काव्य सामर्थ्ये यापुढच्या भागात नमूद करून त्यांचे वेगळेपण सिध्द करण्याचा नम्रपणे प्रयत्न केला आहे.

Scanned by CamScanner

संदर्भ :

१) सुर्वे नारायण 'आता आत्मचरित्र लिहायचं आहे!', 'ऐक्य' (दैनिक) रविवार पुरवणी, जानेवारी १९९६, पृ.४

२) सुर्वे कृष्णाबाई, शब्दांकन : आशा साठे, 'सर्व सुर्वे : नारायण सुर्वे', 'सुर्वे मास्तर', डिंपल पब्लीकेशन, नौपाडा, प.आ. १९८५, पृ. ४५८

३) तत्रैव, पृ. ४६५

४) उनि. पृ. ४५१

५) मुलाखत, पृ.१७

६) जाधव रा.ग., 'साठोत्तरी मराठी कविता', नवभारत, दिवाळी विशेषांक, १९९५, पृ.१

७) तत्रैव, पृ. २

८) सुर्वे नारायण, 'सर्व सुर्वे : नारायण सुर्वे' (संपा.), 'माझे बालपण', डिंपल पब्लिकेशन, नौपाडा, प.आ. १९८५, पृ. ४५२

९) सुर्वे नारायण, 'सनद', मनोगत, ग्रंथाली, मुंबई, प.आ. १९८९, दु. आ. १९८५, पृ. ३०, ३१.

१०) महाबळ श्री.भा., 'सर्व सुर्वे : नारायण सुर्वे, (संपा.) उनि. पृ. ४६९

११) नेरूरकर प्र.श्री., 'सर्व सुर्वे : नारायण सुर्वे', (संपा.) उनि. पृ. ४८१

१२) सुर्वे नारायण, 'सर्व सुर्वे : नारायण सुर्वे', (संपा.) उनि. पृ. २६, २७

१३) सुर्वे नारायण, 'जाहीरनामा', पॉप्युलर प्रकाशन, प.आ. १९७५, पृ. ५५

१४) जाधव रा.ग., 'साठोत्तरी मराठी कविता', उनि. पृ. १७३

१५) सुर्वे नारायण, 'ऐसा गा मी ब्रह्म!', 'चार शब्द', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, प.आ. १९६२, पुनर्मुद्रण १९७१, १९८८, पृ. १३

१६) सुर्वे नारायण, 'जाहीरनामा', उनि. पृ. १२

Scanned by CamScanner

१७) सुर्वे नारायण, 'माझे विद्यापीठ', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, प.आ.१९६६, पुनमुर्द्रण १९७०, १९७५, 'आभार' मधून.

१८) डॉ.कुंभोजकर ललिता, 'दलित कविता : एक दर्शन', प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, प.आ. १९८४, पृ.१८

१९) डॉ. भोसले एस्. एस्., 'सूर्ययुगाची सुरूवात', अभिनव प्रकाशन, मुंबई, प.आ. १९७७, पृ. १०२

२०) सुर्वे नारायण, 'माझे विद्यापीठ', उनि. पृ. ४७

२१) सुर्वे नारायण, 'जाहीरनामा', उनि. पृ. १३

२२) डॉ. फडके भालचंद्र, 'सर्व सुर्वे : नारायण सुर्वे', (संपा.), उनि, पृ.२१०

२३) सुर्वे नारायण, 'जाहीरनामा', 'पुढच्या युगांची सर्व दु:खे', उनि. पृ. ३५

२४) सुर्वे नारायण, 'जाहीरनामा', 'जेव्हा कधी या कवितांवरचे प्रयोग होतील', उनि. पृ. ४६.

२५) शिरवाडकर वसंत, 'सर्व सुर्वे : नारायण सुर्वे',(संपा.) उनि. पृ. १२

२६) तत्रैव, पृ.१२, १३

२७) बारालिंगे सुरेंद्र, 'सर्व सुर्वे : नारायण सुर्वे',(संपा.) उनि.पृ. ३१

२८) सुर्वे नारायण, 'जाहीरनामा', 'जेव्हा कधी या कवितांवरचे प्रयोग होतील', उनि. पृ. ४६, ४७.

२९) सुर्वे नारायण, 'जाहीरनामा', 'शीगवाला', उनि. पृ. २१

३०) डॉ.भोसले एस्. एस्., 'सूर्ययुगाची सुरूवात', उनि. पृ. ४७

Scanned by CamScanner

नारायण सुर्वे यांचे हस्ताक्षर

१५।५।९५

प्रा. मा. कांबळे

सप्रेम नमस्कार,

आपले निमंत्रण पत्र पोचले. पत्रासोबतची प्रस्तावनाही मिळाली.

प्रथम माझ्या कवितेवर आपण Ph.D. करीत आहात म्हणून आभार मानतो.

हल्ली मी फारसा बाहेर [illegible], मला [illegible] सवड मिळत नाही. डॉ. संभाजीराव भोसले यांची गाठभेट होती कधी कधी गप्पा असायच्या [illegible] आहे.

आपणास जी माहिती हवी [illegible] तो तुम्ही वर्षापूर्वी गोवा कॉलेज [illegible] वाचता येईल.

आपण दिलेल्या प्रश्नावली [illegible] सोबतच्या मुलाखतीच्या रूपात.

~~[illegible]~~ [illegible]

[illegible]

सध्या मला वेळ [illegible] थांबावे लागेल.

~~[illegible]~~ एखादे नवे निवेदन कळवावे.

सर्वांना नमस्कार.

तुमचा.

नारायण सुर्वे.

Scanned by CamScanner

ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार'

-शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

Shri Swami Vivekanand shikshan sanstha's,

Lal Bahadur Shastari College of Arts, Science And Commerce, Satara

....

Department of Marathi

Project Work

2022-23

प्रमाणपत्र

श्री./ कु. रोहित सोपान आवळे रोल नंबर 3157 याने 2022-23 मध्ये नारायण सुर्वे : माणूस, कवी आणि सामाजिक विचारसरणी याविषयावर प्रकल्पलेखन पूर्ण केले. त्याबद्दल हे प्रमाणपत्र देण्यात येत आहे.

विभाग प्रमुख	प्राचार्य
विभाग प्रमुख मराठी विभाग लाल बहादुर शास्त्री कॉलेज ऑफ आर्टस, सायन्स ॲण्ड कॉमर्स, सातारा	PRINCIPAL Lal Bahadur Shastri College of Arts, Science & Commerce Satara

Scanned by CamScanner